

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

**Дипломна робота
бакалавра**

з теми: **Скасування кріпосного права на Поділлі.**

Виконав: студент 4 курсу
спеціальності 6.02030203 «Історія»
денної форми навчання
Ткачук Андрій Володимирович

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
кафедри архівознавства, спеціальних
історичних і правознавчих дисциплін
Адамовський Володимир Іванович

Рецензент:

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія і джерельна база дослідження.....	6
Висновки до розділу 1.....	11
Розділ 2. Підготовка та проведення реформи 1861 року на Поділлі.....	12
Висновки до розділу 2.....	24
Розділ 3. Позиція дворян Подільського краю щодо реформи 1861 р.....	25
Висновки до розділу 3.....	33
Розділ 4. Процес капіталізації в аграрному секторі губерній Правобережної України.....	34
Висновки до розділу 3.....	42
Розділ 5. Становище Подільської губернії у пореформлений період.....	43
Висновки до розділу 5.....	47
Висновки	48
Список використаних джерел та літератури	51

ВСТУП

Актуальність теми. Скасування кріпосного права 19 лютого 1861 р. стало поворотним моментом в історії українського народу. Формування приватної власності на землю, можливість самостійно вести господарство та відсутність впливу поміщиків змінило світогляд селянина. Бажання господаря отримати угіддя, з якими він пов'язував своє подальше майбутнє, зумовило його специфічну поведінку під час революційних подій ХХ ст.

Актуальність даного дослідження зумовлюється і тим фактом, що впродовж багатьох десятиріч встановленню об'єктивної істини про історичні події дослідникам часто заважали суб'єктивні чинники: в першу чергу політична ситуація. Зокрема, автори дореволюційної епохи позитивно оцінювали скасування кріпосного права в Росії в лютому 1861 р., але мало наважувалися критикувати політику влади в аграрному секторі після селянської реформи. Праці ж радянських істориків зосереджувалися на обґрунтуванні незаперечності ленінських висновків про важке становище селянства, його злиденність через пограбування царською адміністрацією і поміщиками та очікуваного розгортання класової боротьби на селі. Маючи у своєму розпорядженні опубліковані матеріали є можливість об'єктивно розробляти означену тему, яка безумовно представляє науковий інтерес і встановити істину про життя сільського населення та розвиток господарства Подільської губернії напередодні селянської реформи 1861 р., якими були її основні складові та наслідки до чергової серії реформ, започаткованих 1906 р. П. Столипіном.

Об'єктом дослідження виступає аграрний сектор губерній Правобережної України у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.

Предметом дослідження є основні напрями аграрної політики Російської держави у Подільській губернії після реформи 1861 року, шляхи і методи її запровадження, зміни у землеволодінні та землекористуванні, становище у сільському господарстві у пореформлений період.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення опублікованих джерел та наукових праць дореволюційних, радянських та сучасних, в тому числі вітчизняних авторів проаналізувати проведення російським царизмом селянської реформи 1861 р. та її вплив на аграрний сектор Подільської губернії. Вказана мета конкретизується такими завданнями:

- з'ясувати стан наукової розробки даної проблеми і джерельну базу дослідження;
- дослідити процес підготовки та проведення реформи 1861 року на Поділлі;
- охарактеризувати позиції дворян Подільського краю щодо реформи 1861 р.;
- проаналізувати процес капіталізації в аграрному секторі губерній Правобережної України;
- оцінити становище Подільської губернії у пореформлений період.

Хронологічні рамки бакалаврської охоплюють період від 1861 до 1906 рр. Початкова дата пов'язана із скасуванням кріпосного права, а кінцева межа обумовлена початком проведення реформ в сільському господарстві, запроваджених П. Столипінім.

Територіальні межі дослідження охоплюють Подільську губернію у складі Російської імперії (це переважно територія Хмельницької, Вінницької, частково Одеської областей).

Методологічну основу бакалаврської роботи складають принципи історизму та об'єктивності. При написанні роботи використовувалися наступні методи дослідження: аналіз, синтез, порівняльний та описовий, а також типологізація, класифікація, проблемно-хронологічний, порівняльний і статистично-аналітичний принципи. Комплексне використання різноманітних способів творчого пошуку надало можливість висвітлити різні аспекти даної проблеми, яка присвячена аграрним новаціям у Волинській губернії.

Наукова новизна полягає в постановці та розробці актуальної проблеми, яка дістала однобоке та доволі суб'єктивне висвітлення в історичній науці. З опублікованих джерел та наукової літератури вдалось зробити спробу комплексного узагальнення соціально-економічного становища сільського населення та з'ясувати розвиток аграрного сектору Поділля у середині XIX – на початку XX ст. З нових позицій змістовно висвітлено практичну реалізацію реформи та встановлено вплив політичної ситуації на її проведення.

Практичне значення полягає у можливості використання фактичного матеріалу та отриманих результатів при висвітленні окремих тем з вітчизняної історії та українознавства, які викладаються у середніх і вищих навчальних закладах. У бакалаврській роботі наведено багато фактичного матеріалу, який буде в нагоді використаний при підготовці експозицій місцевих краєзнавчих музеїв.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, п'ятих розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

В другій половині XIX ст. в Російській імперії відбулася найважливіша подія – це скасування кріпосного права, або ще історики називають селянською, аграрною реформою.

Феодально-кріпосницька система затримувала розвиток більшості галузей промислового й сільськогосподарського виробництва в Російській імперії, зокрема в Подільській губернії. Майже 90 % населення губернії залишалися кріпаками. Та вже в 20-30-х рр. XIX ст. спостерігається процес розпаду цієї системи, який супроводжувався важкою аграрною кризою.

Основною формою поземельних відносин, які були створені реформою 19 лютого 1861 р., стало закріплення безстрокового користування землею за селянами з безстроково зобов'язаними за це стосунками між ними і поміщиком. Аграрна реформа не передбачала обов'язкового і негайного наділення селянства землею у власність. Законодавство лише надало таку можливість, але поставило процес наділення землею та звільнення від зобов'язаних відносин у залежність від добровільних угод, тобто не зробило його для селянства питанням правового регулювання. Дещо пізніше, з поступовим розвитком землевлаштувальної політики, а також під впливом внутрішньополітичних факторів, цей момент було переглянуто в бік обов'язкової вимоги чинного законодавства і формального наділення землею у власність.

Крім того, реформа 1861 р. на Правобережній Україні мала особливість. Уряд намагався повернути на свій бік українських селян і роздавав їм наділи на 18 % більше, ніж вони мали до 1861 р. Незважаючи на це, селяни втрачали на дуже завищених цінах, які вони змушені були платити за землю. При проведенні реформи поміщики забрали собі найкращі землі, залишивши гірші селянам. На Поділлі, як і в Україні, велика частина селянства залишилась без землі.

Промисловість на Поділлі розвинута була досить слабо. Щодо наявності на Поділлі великих підприємств, то до кінця XIX ст. вони зовсім

були відсутні й з'явилися лише в 1902 р., маючи 8,2 % робітників, водночас у Росії на великих підприємствах було зайнято 32 % робітників (1). Згідно з переписом населення 1897 р. загальна кількість робітників Поділля становили дві основні категорії: торгово –промислові робітники – 25,863 тис. і не торгового-промислові (тобто сільськогосподарські) – 113,199. З розвитком капіталістичних відносин зростала кількість заможних селян за рахунок зuboжілого селянства, яке поповнювало ряди сільськогосподарського і промислового робітництва.

На Поділлі головним чином була розвинена харчова промисловість, особливо, цукроваріння. У 1909 р. на Поділлі із загальної кількості робітників (37970) на підприємствах, що займалися переробкою рослинних продуктів, було зайнято 32894 робітників, на цукрових заводах 22981, борошномельних підприємствах – 6438 і на винокурних заводах – 1216 робітників.

На Поділлі сільські підприємства переважали кількісно міські більше, ніж у 7 разів, а сільськогосподарські робітники – більше, ніж у 10 раз. У 1912 р. в містах було 56 підприємств, в них робітників – 2337; в сільській місцевості – 427 підприємств з кількістю робітників – 2 5269.

Можна вважати, що сільське господарство Поділля мало капіталістичний характер. Тут переважало велике землеволодіння із значним застосуванням машин і найманої праці, ніж в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях, де земля переважно знаходилась у дрібних власників.

Наступною важливою культурою у вищезазначених повітах є культура ярових колосових рослин, а овес, ячмінь, ярова пшениця в цій частині губернії були мало поширені.

У повітах Подільської губернії був поширений плужний спосіб обробітку ґрунту – сабани відійшли в минуле, найбільш поширені плуги Сакка, Донський, Гена й місцевої кустарної роботи, останній обладнаний дерев'яним граділем і працює малоефективно. Під озимі культури оранку проводять один раз, а зоране поле боронують лише перед посівом. Сівбу

проводили вручну під рало або борону. На початку ХХ ст. все ширше почали використовувати сівалки.

У селянських господарствах було більше поширене, ніж в поміщицьких, жито озиме і ярове, ячмінь, кукурудза, гречка і просо, і навпаки – менше, ніж у поміщиків, поширені пшениця ярова і озима та овес.

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. фактично всі українські землі охопив еміграційний рух українського населення, основною причиною якої було малоземелля та аграрне перенаселення.

На Поділлі надлишок робочої сили складав 1184 тис. чол. Це й спонукало подолян до еміграції наприкінці ХІХ ст.

Відповідно до перепису 1897 р. населення Поділля складало 2 млн. 627 тис. чол., за відомістю генерал-губернатора його чисельність вже в 1898 р. нараховувало 2 млн. 981 тис. 833 чоловік, а на 1 січня 1914 року його кількість була 3 млн. 255 тис. чол. На початку ХХ ст. значного розмаху набула еміграція подільських селян у Північну Америку, переважно в Канаду. Цей селянський еміграційний потік з кожним роком ставав більш інтенсивним. Значна частина мігрантів вдавалася до нелегального переходу кордону. Таке переселення в Америку самі селяни пояснювали малоземеллям і безземеллям у себе на батьківщині, тобто в Подільській губернії, і наявністю незайманих великих земельних площ в Канаді, куди вже переселилося багато подолян, і повідомляли, що є багато вільних земель.

Переважна більшість мешканців Поділля переселилась у Південні райони України, Крим, Кавказ, Бессарабію (близько 26 тис. чол.).

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Поділля за своїм характером залишалось сільськогосподарським регіоном. Тут головним чином була розвинута харчова промисловість і значною мірою цукроваріння. Кількість сільськогосподарських робітників у Подільській губернії переважала кількість промислових у 4,5 рази. У той час як поміщики володіли великим земляними угіддями, селянство потерпало від безземелля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Джерела:

1. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание второе.: [С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года]. – [Электронный ресурс] // СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830-1885. Т. 36: 1861: [В 3-х отд-ниях]. – 1863. – Режим доступа до ресурсу:
<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/366-t-36-1861-v-3-h-otd-niyah-1863>
2. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание второе. – [Электронный ресурс] // СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830-1885. Т. 38: 1863: [В 2-х отд-ниях]. – 1866. – Режим доступа до ресурсу:
<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/381-t-38-1863-v-2-h-otd-niyah-1866>
3. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание второе. – [Электронный ресурс] // СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830-1885. Т. 42: 1867: [В 2-х отд-ниях]. – 1871. – Режим доступа до ресурсу:
<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/403-t-42-1867-v-2-h-otd-niyah-1871>
4. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание второе. – [Электронный ресурс] // СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830-1885. Т. 52: 1877: [В 3-х отд-ниях]. – 1879. – Режим доступа до ресурсу:
<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/443-t-52-1877-v-3-h-otd-niyah-1879>
5. Сборник законодательных актов. Составитель сборника и автор предисловия – доктор юридических наук К.А. Софроненко. – М.: Политиздат, 1954. – 500 с.
6. Крестьянское движение в России в 1857-мае 1861 гг: Сборник документов. – М. Соцэкгиз, 1963. – 882 с.
7. Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов / ред. Ю.А. Курносов. – Київ: Изд-во АН УССР, 1961. – 428 с.
8. Подольские епархиальные ведомости. – Г.[1]-44. – Каменец-Подольск: 1862-1905. – [Электронный ресурс] // Г.37 1898, № 1-26. – Режим доступа до ресурсу:
<http://leb.nlr.ru/agate/lists/docs/?page=22&ipp=15&scope=collection&sid=89>

9. Подольские губернские ведомости [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу:

http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_vgf/cgiirbis_64.exe?Z21ID

10. Селянський рух на Україні. 1850-1861 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. В.П. Баран, Г.В. Боряк, М.І. Бутич, Є.М. Гуменюк, Л.Я. Демченко, П.П. Найдено, В.С. Шандра. – К., 1988. – 448 с.

11. Демьяненко А. Статистические сведения Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / А. Демьяненко. – Каменец-Подольский.: Изд-тво: тип. Губ. упр., 1865. – 71 с.

II. Література:

12. Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России / В. Антонович. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1867. – 62 с.

13. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 393 с.

14. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914 / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

15. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А.В. Бондаревський. – К.: Вид во АН УРСР, 1961. – 128 с.

16. Борисович С. Реалізація чиншової реформи в Подільській губернії / С. Борисович // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 75-79.

17. Герасименко О.В. Селянський рух в Україні за період скасування кріпосного права (1861-1863): історіографія проблеми / О.В. Герасименко // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали міжнародної конференції – Луганськ, 2002. – С. 25-29.

18. Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – 510 с.

19. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту: (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.) / І.О. Гуржій. – Київ: Рад. шк., 1958. – 168 с.
20. Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы / Н. Дружинин. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 636 с.
21. Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа. – Т. 2: Реализация и последствия реформы / Н. Дружинин. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 538 с.
22. Евреинов В.А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861 г. / В.А. Евреинов. – СПб., 1913. – Т. 1. – 336 с.
23. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России Изд. 3-е, перераб. и дополн / П.А. Зайончковский. – М.: Просвещение, 1968. – 369 с.
24. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года / П.А. Зайончковский. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 368 с.
25. Захарова Л.Г. Правительственная программа отмены крепостного права в России / Л.Г. Захарова // История СССР. – 1975. – № 2. – С. 22-47.
26. Зінченко А.Л. Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки. / А.Л. Зінченко // Київська Старовина. – 2006. – № 2. – С. 33-45.
27. Иванюков И.И. Падение крепостного права в России / И.И. Иванюков. – СПб.: Н.И. Мамонтов, 1882. – 404 с.
28. Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – 2-е изд., доп. / И. Игнатович. – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 312 с.
29. Корнилов А.А. Крестьянская реформа / А.А. Корнилов. – СПб.: Изд. П.П. Гершунина, 1905. – 271 с.
30. Красовський Я. Проведення реформи 1861 року на Поділлі / Я. Красовський // Наукові записки. Сер. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип.13. – С. 204-209

31. Криськов А.А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / А.А. Криськов. – Тернопіль: Астон, 2014 – 324 с.
32. Лещенко М.Н. Сторіччя падіння кріпосного права /М.Н. Лещенко. – К.: Радянська Україна, 1961. – 48 с.
33. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.) / Н.Н. Лещенко. – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – 524 с.
34. Медалієва О.З. Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами Історичного товариства Нестора-Літописця в кінці XIX – на початку XX ст. / О.З. Медалієва // Український селянин. 2003. – Вип. 7. – С. 17-19.
35. Мороховец Е.А. Крестьянская реформа 1861 г. / Е.А. Мороховец. – Москва, 1937. – 164 с.
36. Найденов М. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861-1863 гг.) / М. Найденов. – М.: Госполитиздат, 1955. – 327 с.
37. Непочонтний В.В. Аграрні відносини в Подільській губернії в першій половині XIX століття / В.В. Непочонтний. – К.: Четверта хвиля, 1999. – 24 с.
38. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло . – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
39. Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861-1914 рр.) / І.В. Олійник // Наук. праці Кам.-Под. держ. ун-ту: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12. – С. 9-13.
40. Ольшамовский Б.Г. Права по землевладению в Западном крае / Б.Г. Ольшамовский, СПб, 1899. – 138 с.
41. Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период / Д. Пойда. – Днепропетровск: Изд-тво Днепропетровского горного института, 1960. – 488 с.

42. Присяжнюк Ю. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (др. п. XIX – 1905 р.) / Ю. Присяжнюк // УІЖ. – 2000. – №5. – С. 88-95.
43. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. Реєнт // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 3-27.
44. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
45. Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М.А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма / Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май 1960 г. – М.: Академия наук СССР, 1962. – С. 45-64.
46. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае: обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – К.: Типография Штаба Киевского Военного Округа, 1882. – 180 с.
47. Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, статистическом и историческом отношениях / Н. Столпянский. – СПб.: Тип. Гогенфельдена, 1866. – 226 с.
48. Теличук П. Особливості с/г економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року / П. Теличук, В. Паламарчук // Велика Волинь. – Хм., 1994. – С. 131-135.
49. Теплицький В. Розклад і криза кріпосницького господарства на Україні / В. Теплицький // Наукові записки інституту економіки АН УРСР. – 1954. – № 2. – С. 48-67.
50. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) / В.П. Теплицький. – К.: Вид-тво АН УРСР, 1959. – 308 с.
51. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX вв. 1800 – 1917 / П.А. Хромов. – М.: Госполитиздат, 1950. – 321 с.

52. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.) / В.М. Шевченко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 341 с.
53. Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин / М. Шульгін. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 124 с.
54. Щербина П.Ф. Крестьянская реформа 1861 года на Подолии: автореф. дис. на сискание ученой степени канд. ист. наук / П.Ф. Щербина. – К., 1964. – 24 с.
55. Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії: (До питання про відрізки) / П.Ф. Щербина // З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К., 1960. – С. 192-214.
56. Щербина П.Ф. Селянський рух в Подільській губернії в період реформи 1861 р. / П.Ф. Щербина // Творчі вершини вченого: до 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 190-197.